

University of Groningen

Een longitudinale studie naar veranderde ethnocentrische reacties in Nederland

Jaspers, E.; Londen, M. van; Lubbers, M.

Published in:
Migrantenstudies

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Jaspers, E., Londen, M. V., & Lubbers, M. (2009). Een longitudinale studie naar veranderde ethnocentrische reacties in Nederland. *Migrantenstudies*, 25(2), 106-127.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Een longitudinale studie naar veranderde ethnocentrische reacties in Nederland

*Eva Jaspers, Marieke van Londen, Marcel Lubbers**

Introductie

Hoewel de meeste Nederlanders menen dat het klimaat ten aanzien van etnische minderheden de afgelopen tien jaar sterk is verslechterd,¹ blijkt uit een aantal empirische studies dat Nederlanders zich nauwelijks negatiever uitlaten tegenover etnische minderheden en asielzoekers dan in de jaren negentig van de vorige eeuw (Gijsberts, 2005; Coenders et al., 2006). Ook internationaal (trend)onderzoek waarin Nederland is opgenomen lijkt dat te bevestigen (Coenders et al., 2005). De houding tegenover migranten en etnische minderheden blijkt al veel langere tijd beduidend minder positief te zijn dan algemeen werd voorgesteld (Coenders e.a., 2006: 105). Eén groep lijkt daarop een uitzondering te vormen: gegevens van het SCP en het NIPO laten zien dat de reacties op sommige uitspraken betreffende moslims negatiever zijn geworden (Gijsberts, 2005; NIPO, 2005).

In veel onderzoek naar de houding tegenover etnische minderheden en moslims wordt de Sociale Identiteit Theorie toegepast, waarmee wordt gerefereerd aan het belang van de houding tegenover de eigen groep (Brown, 2000). Tot op heden is echter onderbelicht gebleven in hoeverre er door de tijd veranderingen zijn opgetreden in het samengaan van een negatieve houding ten aanzien van minderheden en een positieve houding ten aanzien van de eigen, etnische groep. Bovendien is het bestaande Nederlandse onderzoek naar veranderingen in de houding ten aanzien van etnische minderheden met name gebaseerd op de herhaalde metingen die in Culturele Veranderingen van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) zijn opgenomen (Gijsberts & Dagevos, 2004; Gijsberts, 2005; Coenders et al., 2006; Jaspers, 2008). Het betreft hier metingen van gedragsintenties ten aanzien van etnische minderheden: etnische discriminatie (aan wie geeft men de voorkeur bij toewijzen van een woning) en etnische distantie (of men burens wenst te weigeren van een ander ras).

In deze studie boeken we op deze punten vooruitgang. Terwijl het bestaande onderzoek gebruikmaakt van herhaalde metingen in cross-sectionele studies, worden in dit onderzoek veranderingen in ethnocentrische reacties bestudeerd met een panel design – wat ook in de internationale literatuur een zeldzaamheid is. Met dit design is het mogelijk meer inzicht te krijgen in de

veranderingen die zich op individueel niveau door de tijd hebben voorgedaan. Als er zich op macroniveau stabiliteit voordoet, kan er immers op microniveau veel veranderd zijn; cross-sectioneel onderzoek geeft daarover geen uitsluitel.

Begrensd door de gegevens uit 1995 beschikken we over een beperkt aantal etnocentrische reacties. We hanteren de term etnocentrische reacties als overkoepelende term voor uiteenlopende negatieve reacties tegenover out-groups en positieve reacties tegenover de eigen groep. Specifiek richten we ons in deze bijdrage op veranderingen in 'ervaren culturele etnische dreiging', 'de houding tegenover moslims' en 'de houding tegenover Nederland', zowel 'patriottisme' (vaderlandsliefde) als 'chauvinisme' (attitude van nationale superioriteit). Het zijn attitudes die steeds centraler zijn komen te staan in de wetenschappelijke en maatschappelijke discussie. De data bieden echter niet de mogelijkheid een vergelijking te maken met etnocentrische reacties waarvoor dit minder geldt, bijvoorbeeld ervaren economische dreiging van migranten (Stephan & Renfro, 2002; Scheepers et al., 2002). Door ons te richten op etnocentrische reacties die weinig zijn bestudeerd door de tijd heen en door het gelijktijdig bestuderen van veranderingen in de houding tegenover out-groups en de ingroup, geven we meer inzicht in de dynamiek van interetnische attitudes.

In deze bijdrage onderzoeken we niet alleen in hoeverre zich veranderingen hebben voorgedaan in etnocentrische reacties, maar ook of er zich onderscheiden ontwikkelingen hebben voorgedaan in verschillende sociale categorieën. Het is daarbij de vraag of – zoals theoretisch wordt verondersteld – een verandering in omstandigheden, bijvoorbeeld een toename van het percentage allochtonen in de buurt waar men woont, inderdaad resulteert in een veranderde houding ten aanzien van etnische minderheden. Onze verwachtingen baseren we op de bij dit onderwerp veel toegepaste etnische competitietheorie (Gijsberts et al., 2004).

Stabiliteit van etnocentrische houding?

In onderzoek naar de verandering en stabiliteit van attitudes zijn er drie tegenstrijdige benaderingen. De eerste benadering stelt dat de houding gedurende iemands levensloop stabiel is (Glenn, 1980; Miller & Sears, 1986; Inglehart, 1990; Heath & Martin, 1996). De tweede benadering veronderstelt dat het grootste deel van de bevolking helemaal geen houding heeft, waardoor we ook geen veranderingen kunnen bestuderen (Converse, 1964), en de derde, situationele benadering, posteert dat attitudes veranderlijk zijn en worden beïnvloed door de omgeving (Billiet et al., 2004; Jaspers, 2008).

De eerste benadering, met de nadruk op de stabiliteit van attitudes, heeft een sterke traditie in onderzoek naar politieke opvattingen (Glenn, 1980; Bohner & Wänke, 2002). Volgens deze onderzoeksrichting worden politieke opvattingen met name gevormd tijdens de socialisatiefase, die ruwweg samenvalt met de adolescentie. De opvattingen die in deze periode gevormd zijn, worden stabiel geacht gedurende de levensloop (e.g. Inglehart, 1990; Alwin & Krosnick, 1991). Zelfs over een tijdsperiode van vijftig jaar, zijn politieke oriëntaties redelijk stabiel gebleken (Alwin et al., 1990). Het gaat hierbij echter om een algemene oriëntatie, niet om de houding ten aanzien van een specifiek

onderwerp. Op basis van deze benadering zouden we kunnen verwachten dat attitudes stabiel zijn (H1: *Stabiliteitshypothese*).

Van de tweede school is met name Converse (1964) de representant, met het centrale idee dat de meeste mensen eigenlijk geen mening hebben, en maar wat invullen als ze een vragenlijst krijgen voorgelegd. Hoewel veel respondenten vragen onbeantwoord laten en bijvoorbeeld een neutrale middencategorie kiezen, suggereert psychologisch onderzoek dat mensen niet *at random* van het ene uiterste naar het andere gaan in hun attitudes tegenover een bepaald onderwerp, maar dat ze een bandbreedte hebben van acceptabele posities op een schaal (Wilson & Hodges, 1992). We laten laatstgenoemde benadering in deze studie verder buiten beschouwing.

De derde, situationele benadering gaat juist uit van veranderlijkheid van de houding, en gaat er ook van uit dat er individuele of contextuele omstandigheden zijn aan te wijzen die de oorzaak zijn van deze veranderingen. Veel onderzoek naar de oorzaken van een negatieve houding naar minderheden besteedt aandacht aan de context waarin mensen zich bevinden (Coser, 1956; Olzak, 1992; Gijsberts et al., 2004). Het impliciete idee is dan ook dat deze negatieve houding tegenover minderheden niet vastliggen, maar dat ze kunnen variëren naargelang de situatie waarin men verkeert. Derhalve worden deze theorieën wel aangeduid als situationele theorieën. Een voorbeeld van een dergelijke theorie is de etnische competitietheorie. Deze veronderstelt dat verschillen in competitieve omstandigheden leiden tot verschillen in de mate waarin mensen zich bedreigd voelen door etnische outgroups, en daardoor ook in de mate waarin negatieve uitlatingen over etnische minderheden worden onderschreven (Gijsberts et al., 2004; Coenders & Scheepers, 2008). De assumptie van deze theorie is dat sterkere competitie om schaarse goederen tussen autochtonen en allochtonen leidt tot sterkere identificatie met de eigen groep en sterkere contra-identificatie met out-groups. Objectieve, actuele competitie leidt tot een ervaring van dreiging van etnische minderheden, wat zou leiden tot etnocentrische reacties. In deze studie onderzoeken we of veranderingen in situaties waarin mensen verkeren inderdaad samengaan met veranderingen in etnocentrische reacties. Wij onderscheiden daarbij veranderingen op landelijk niveau, die van invloed kunnen zijn op de houding van alle Nederlanders en veranderingen op 'groepsniveau' – wijk, opleidingsniveau en sociale klasse – die van invloed kunnen zijn op de houding van de leden van de betreffende 'groep'.

Van de economische naar de culturele verklaringen

In recent empirisch onderzoek is de verklaring van etnocentrische reacties verschoven van louter een economische aangelegenheid naar een culturele kwestie. De redenering is dat 'traditionele waarden' zoals onderschreven door moslim minderheden, zouden botsen met westerse 'progressieve waarden' (Sniderman et al., 2003; Parekh, 2007). In deze onderzoeken wordt geposteed dat met name deze culturele verschillen van belang zijn geworden in de mate dat autochtonen een bedreiging zijn gaan ervaren van etnische minderheden (Sniderman et al., 2004; Lubbers & Güveli, 2007).

De voor de hand liggende verklaring van deze verschuiving schuilt in de toegenomen spanningen tussen de westerse wereld en de islamitische na de aanslagen van 11 september 2001. Zo stelt Parekh (2007) dat ervaren culturele dreiging van etnische minderheden sinds de aanslagen in de Verenigde Staten nauwelijks los gezien kan worden van de relatie tussen autochtonen en moslims. Voor de Nederlandse situatie geldt dat de gegroeide moslimgemeenschap, samen met de opkomst van Fortuyn (2001/2) en de moord op Theo van Gogh (2004) de aandacht voor dit waardeconflict onder autochtonen heeft versterkt. Ook uitspraken van politici als minister van justitie Donner (2006) – dat als de meerderheid dat wenste, morgen in Nederland de sharia kon worden ingevoerd – hebben de verschillen in opvattingen tussen met name moslimmigranten en autochtonen mogelijk zichtbaarder gemaakt, de verschillen in opvattingen waren er immers ook al voor 2001.

Sniderman en Hagendoorn (2007) verwijzen in hun studie specifiek naar de verschillen in de houding van moslims en de houding van autochtonen ten aanzien van waarden als (homo)seksualiteit en de positie van vrouwen. Ook Duyvendak (2007) noemt in zijn reactie op de positieve toekomstvisie van Parekh (2007) dat de botsing in visies tussen moslims en autochtonen over met name (homo)seksualiteit door hem onbesproken blijven. Tussen moslims en autochtone Nederlanders zou er dan een daadwerkelijk waardeconflict bestaan (Sniderman & Hagendoorn, 2007). Gezien deze ontwikkelingen, verwachten wij dat Nederlanders in 2006 een sterkere culturele dreiging van etnische minderheden ervaren dan in 1995 (H2: *Sterkere culturele dreiging hypothese*). Daarnaast formuleren wij de hypothese dat Nederlanders in 2006 een negatievere houding hebben ten opzichte van moslims dan in 1995 (H3: *Negatievere moslim houding hypothese*). Omdat in de discussie omtrent culturele botsingen vaak wordt gewezen op verschillen tussen moslims en niet-moslims, verwachten we tevens dat er een positieve samenhang bestaat tussen de verandering in ervaren etnische dreiging en de verandering in de houding ten aanzien van moslims (H4: *Samenhangende verandering hypothese*). Mensen die sterker veranderd zijn in hun ervaren etnische dreiging zullen ook sterker veranderd zijn in hun houding tegenover moslims.

Veranderde houding tegenover Nederland?

In eerder onderzoek is herhaaldelijk aangetoond dat een negatieve houding ten aanzien van een andere etnische groep samenhangt met een positieve houding ten aanzien van de eigen etnische groep (Eisinga & Scheepers, 1989; Coenders, 2001; Gijsberts et al., 2004). Hoewel veel studies in de sociaalpsychologie kanttekeningen zetten bij deze als vanzelfsprekend veronderstelde relatie (Brown, 2000; Verkuyten, 2007), laat empirisch onderzoek waarin gebruik wordt gemaakt van survey experimenten zien dat deze relatie ook stand houdt in Nederland (Sniderman et al., 2004). Zo blijken Nederlanders die herinnerd worden aan hun nationale identiteit, sterker in te stemmen met de uitspraak dat het nieuwe immigranten moeilijker moet worden gemaakt om Nederland binnen te komen. Dezelfde studie laat zien dat naarmate Nederlanders meer waarde hechten aan hun eigen nationale identiteit, zij ook meer dreiging

ervaren van etnische minderheden. Om meer inzicht te krijgen in de mate waarin de positieve houding aan de negatieve houding gerelateerd is, onderzoeken we of er samenhangende veranderingen hebben plaatsgevonden.

In het maatschappelijk debat is sinds 2000 – met het verschijnen van Paul Scheffers' opiniestuk over het zogeheten multiculturele drama – naast de toegenomen aandacht voor integratie van etnische minderheden, meer aandacht gekomen voor de Nederlandse identiteit (WRR, 2007). Volgens Scheffer (2000) is een uitgedragen nationale Nederlandse identiteit een noodzakelijke voorwaarde voor de succesvolle integratie van etnische minderheden, een idee dat duidelijk heeft postgevat. Zo gaf de regering de commissie-Van Oostrom opdracht een historische canon van Nederland samen te stellen, bedoeld om op school een gemeenschappelijke identiteit te bevorderen. In deze studie onderzoeken wij of deze nieuwe politieke en maatschappelijke aandacht voor de nationale identiteit, ook een positievere houding ten aanzien van Nederland heeft opgeleverd onder het Nederlandse publiek. In het onderzoek naar een nationalistische houding wordt onderscheid gemaakt tussen patriottisme en chauvinisme (Coenders, 2001). Patriottisme behelst de trots op het eigen land, en is in principe geen ongezond verschijnsel. Volgens Adorno et al. (1969) uit dit patriottisme zich op een kritische manier, en kan de patriot de waarden van andere naties of culturen wel degelijk appreciëren. Chauvinisme is de schadelijker variant van patriottisme, en kenmerkt zich door een blinde en kritiekloze verering van de eigen natie en nationaliteit. In lijn met het onderscheid dat in de literatuur op het terrein van nationalisme wordt gemaakt (Dekker et al., 2003), verwachten we dat Nederlanders zowel patriottischer, trotser op hun land, als chauvinistischer zijn geworden (*H5: Positieve ingroup houding hypothese*). Tevens verwachten we dat een toename van culturele etnische dreiging en een toename van de negatieve houding ten aanzien van moslims gepaard gaan met een positievere houding ten aanzien van Nederland (*H4: Samenhangende verandering hypothese*).

Veranderde houding tegenover verschillende groepen

Vanuit de invalshoek dat attituden beïnvloed worden door de omgeving waarin men leeft, hebben we de verwachting opgesteld over veranderingen onder de hele Nederlandse bevolking. Internationale en nationale gebeurtenissen zouden immers op iedereen in een samenleving invloed hebben. In de literatuur wordt naar deze effecten vaak verwezen als periode-effecten. De etnische competitietheorie voorspelt echter ook dat individuele omstandigheden een etnocentrische houding verklaren, wat betekent dat veranderingen hierin consequenties hebben voor de houding die men aanneemt.

Competitie doet zich op verschillende terreinen voor, uiteraard zijn hierbij de beschikbare banen van belang, maar leden van verschillende groepen met hetzelfde opleidingsniveau leveren ook strijd om dezelfde huizen, en bijvoorbeeld de scholing van hun kinderen (Tolsma et al., 2007). In de literatuur is de sterkte van de competitie vaak gebaseerd op de sterkte van de economische onzekerheid en de mate waarin men van doen heeft met etnische out-groups. In Nederland gelden beide aspecten sterker voor de lagere sociale klassen en

voor mensen met een lagere opleiding dan voor de hogere sociale klassen en de mensen met een hogere opleiding. Onderzoek laat zien dat lager opgeleiden inderdaad meer competitie ervaren op de arbeidsmarkt dan hoger opgeleiden (Gijsberts et al., 2004). Bovendien is de verwachting dat de woonomgeving een rol speelt, waarbij meer leden van etnische out-groups in de buurt waar men woont, zou leiden tot een sterkere competitie ervaring.

Wanneer de verandering in de competitieve omstandigheden voor bepaalde groepen sterker is, zou dit moeten resulteren in een sterker veranderde houding. Wat betreft de competitie tussen opleidingscategorieën is opleidingsmobiliteit van de allochtone beroepsbevolking een mooie maat om de toegenomen competitie te specificeren. Wanneer allochtonen in sterke mate tot een bepaald opleidingsniveau gaan behoren, neemt de etnische dreiging voor autochtonen met datzelfde opleidingsniveau toe. Trends in opleidingsmobiliteit over cohorten laten zien dat de opwaartse mobiliteit van allochtonen het sterkst was op de middelbare opleidingsniveaus (Tolsma et al., 2007). We verwachten dan ook dat tussen 1995 en 2006, onder autochtone Nederlanders met een mbo-opleiding, de etnocentrische reacties het sterkst zijn toegenomen (*H6: Opleidings hypothese*).

Een andere wijziging van competitieve omstandigheden doet zich voor wanneer mensen zelf sociaaleconomisch mobiel zijn. Wanneer mensen veranderen van sociale positie, omdat ze bijvoorbeeld werkloos geraken, of omdat ze een stap naar beneden moeten doen op de beroepsladder, zou dat consequenties hebben voor de mate waarin zij competitie van etnische minderheden ervaren. Zij komen in nieuwe posities waarin zij ofwel sterker blootgesteld zijn aan economische onzekerheid, of meer met allochtonen in aanraking komen, waardoor de competitieniveaus hoger worden. We verwachten dat een verandering naar een economisch minder gunstige sociale positie resulteert in een sterkere toename van etnocentrische reacties dan de gemiddelde toename (*H7: Neerwaartse beroepsladder hypothese*).

Naast veronderstellingen over beroepsmobiliteit verwachten we dat verandering van de woonomgeving consequenties heeft voor etnocentrische reacties. Zoals vaak is bestudeerd, wordt op basis van de etnische competitietheorie verwacht dat de verkleuring van een buurt invloed heeft op de reacties tegenover allochtonen; de toename van het aandeel allochtonen in een buurt leidt tot sterkere etnocentrische reacties (Gijsberts, 2005; Tolsma et al., 2008). We verwachten dan dat onder respondenten die het percentage allochtonen in hun buurt sterker hebben zien toenemen, de etnocentrische reacties het sterkst zijn gestegen (*H8: Stijgend percentage allochtonen hypothese*). Eerder onderzoek heeft aangetoond dat dergelijke omgevingseffecten niet bijzonder sterk zijn (Wagner et al., 2003; Gijsberts, 2005). Een mogelijke verklaring voor het zwakke effect zou gelegen kunnen zijn in de stijgende contactmogelijkheden die een toename van het aandeel etnische minderheden in de omgeving biedt. De contacttheorie stelt dat contact tussen leden van verschillende groepen tot een minder negatieve houding leidt (Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2006). Staat niet in lit.lijst

Er is echter nog een mogelijke verklaring voor het dikwijls zwakke effect van het percentage minderheden in de wijk. Respondenten met een negatieve

houding tegenover minderheden kunnen ook verhuizen naar een buurt met minder allochtonen (Tolsma et al., 2008; Wagner et al., 2003). Voor dit proces van selectieve migratie wordt in onderzoek naar de effecten van buurtkenmerken niet altijd gecontroleerd. Om te bepalen of de mechanismen van de etnische competitietheorie (of de contacttheorie) aan het werk zijn, is het belangrijk om te weten of de gerapporteerde houding voorafging aan de aanwezigheid van etnische minderheden in de buurt, of onder invloed daarvan is gevormd. We moeten dan ook controleren voor selectieve migratie uit een buurt met veel allochtonen. Met betrekking tot selectieve migratie verwachten we dat respondenten die na 1995 zijn verhuisd naar een buurt met minder allochtonen een sterkere etnocentrische reactie hadden in 1995, dan de andere respondenten die in 1995 meededen aan het onderzoek (H9: *Selectieve mobiliteit hypothese*).

Data en meetinstrumenten

In 1995 deden ruim 2000 respondenten mee aan het onderzoek *Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland*. De respons van deze survey lag niet erg hoog, namelijk op 41%, maar is wel vergelijkbaar met de responspercentages van andere Nederlandse surveys. Aan het eind van de enquête werd in 1995 gevraagd of men in de toekomst opnieuw benaderd zou mogen worden voor vervolgonderzoek. Niet minder dan 95% van de respondenten ging daarmee akkoord. Na 1995 zijn de respondenten niet meer benaderd totdat we in 2006 het huidige onderzoek hebben opgestart. Eerst hebben we via de (online) telefoonboeken gecontroleerd of een respondent daarin was opgenomen en nog altijd op hetzelfde adres woonde. Voor 41% van de respondenten bleek dit het geval te zijn. De overige adressen konden we alleen controleren met behulp van de gemeentelijke basisadministratie. Van de 1935 respondenten wisten we van 1502 respondenten een adres te traceren, van wie we er 1446 konden benaderen. Van deze respondenten heeft 58,6% positief gereageerd op ons verzoek om de opgestuurde schriftelijke vragenlijst te retourneren. We hebben de respondenten uit het onderzoek gelaten, indien er een verschil bleek te bestaan tussen het opgegeven geboortjaar en het in 1995 genoteerde geboortjaar, wat resulteerde in een dataset van 809 respondenten. Het onderzoek betreffende etnische minderheden in 1995 was onder een toevallige subset gehouden, slechts een deel van de toenmalige respondenten kreeg vragen over de etnische minderheden voorgelegd.² Zodoende kunnen we voor dit onderzoek slechts gebruikmaken van 400 respondenten die zowel in 1995 als in 2006 vragen hebben beantwoord over de multiculturele samenleving.

We verwachten niet dat deze subset van respondenten een representatieve groep Nederlanders vormt. Desondanks wijken de 400 respondenten niet af van de totale set van oorspronkelijke respondenten uit 1995 betreffende hun politieke voorkeur, religie en urbanisatiegraad uit 1995. Wel is gebleken dat zowel de laagst als de hoogst opgeleiden ondervertegenwoordigd zijn in de groep die in 2006 opnieuw meewerkte; de hoger opgeleiden omdat we hen vanwege hun grotere mobiliteit moeilijker konden traceren; de lager opgelei-

den omdat zij minder vaak een vragenlijst in 2006 terugstuurden. Ook in de houding waarin we geïnteresseerd zijn zien we weinig significante verschillen tussen de panelrespondenten en de respondenten die niet hebben meegewerkt. Alleen op het item dat 'moslims gemakkelijk naar geweld grijpen om hun problemen op te lossen' vinden we een significant verschil. Respondenten die het in 1995 daarmee helemaal eens waren, werkten minder vaak mee met ons onderzoek in 2006.

Afhankelijke variabelen

De *houding tegenover moslims* is gemeten met twee 5-puntsschaal stellingen. Deze zijn uiteraard in 1995 en 2006 op identieke wijze aan respondenten voorgelegd. Het betreft de uitspraken 'Moslims grijpen gemakkelijk naar geweld om hun problemen op te lossen' en 'Islamitische vrouwen die een hoofddoek dragen passen zich niet aan onze samenleving aan'. We hanteren het gemiddelde op deze twee uitspraken om attituden ten aanzien van moslims te meten. De betrouwbaarheid van de schaal met slechts twee items is goed te noemen, de Cronbach's alfa is namelijk 0,70.

Twee andere uitspraken betreffen 'Het samenleven met etnische minderheden gaat ten koste van onze eigen cultuur' en 'Nederlandse waarden en normen mogen niet verloren gaan in de multiculturele samenleving'. Beide uitspraken nemen we op als metingen van *ervaren culturele etnische dreiging*. De betrouwbaarheid ligt met twee items echter op de grens van het aanvaardbare, de Cronbach's alfa is namelijk 0,52. De geconstrueerde schalen 'houding ten aanzien van moslims' en 'culturele etnische dreiging' correleren 0,53 in 1995 en 0,61 in 2006.

De *positieve houding tegenover Nederland* is in de SOCON-rondes (Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland) van 2006 en 1995 met drie items gemeten. Hoewel deze items in eerder onderzoek vaak samen zijn genomen tot één schaal, is de betrouwbaarheid van de schaal aan de lage kant. Volgens Dekker et al. (2003) verwijst een item als 'In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen' naar een chauvinistische houding, waar een uitspraak als 'Ik ben er trots op om Nederlander te zijn' patriottisme (*national pride*) meet. Het item 'Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied' is opgenomen in een schaal van patriottisme. De Cronbach's alfa van deze schaal van patriottisme met twee items is 0,67. Alle geconstrueerde schalen zijn gemiddelden van de oorspronkelijke items, en derhalve 5-puntsschalen.

De modellering van deze items en de onderlinge relaties zijn getoetst met behulp van LISREL en leveren uiteindelijk een model met een redelijke passendheid op. We toetsen verschillende modellen met telkens andere aantallen schalen. Het model waar we onderscheid maken naar de vier schalen van culturele dreiging, een negatieve houding naar moslims, patriottisme en chauvinisme, past beter dan het onderscheiden van alleen een negatieve houding naar out-groups en een positieve houding naar de ingroup. In appendix 1 geven we de passendheid van verschillende modellen weer. Het best passende

model is het model waarin de vier verschillende attitudes worden onderscheiden

Afbeelding niet beschikbaar

Figuur 1. LISREL-model met autoregressie van etnocentrische reacties in 2006 op 1995.

Vervolgens hebben we getoetst in hoeverre er sprake is van stabiliteit van de houding tussen 1995 en 2006. De resultaten van deze toetsing zijn te vinden in figuur 1. De mate waarin de houding in 1995 de houding in 2006 beïnvloedt, geeft aan hoe groot de stabiliteit van de houding is. Overigens gaat het dan om de stabiliteit in relatieve zin, of de positie van respondenten binnen de populatie overeenkomt in 1995 en 2006. Absoluut is het mogelijk dat alle respondenten exact een punt zijn opgeschoven op de gebruikte schalen. De weergave van het geselecteerde model in figuur 1 laat zien dat de stabiliteitsparameter het grootste is voor de schaal van patriottisme ($B = 0,90$) en ervaren culturele dreiging ($0,88$). Voor de schaal van de houding tegenover moslims is de parameter iets lager ($B = 0,77$). Het laagst is de parameter voor de meting van chauvinisme ($B = 0,33$). Dat is deels toe te schrijven aan het gebruik van slechts één item voor deze schaal, maar deels kan de betekenis van het idee zijn veranderd dat Nederland een beter land is dan andere landen. De *stabiliteits-hypothese*, waarin we formuleerden stabiliteit in de houding te verwachten, kan op grond van deze resultaten niet worden verworpen. Naast de stabiliteitsparameters blijkt er alleen een additionele invloed van patriottisme in 1995 op chauvinisme in 2006 te bestaan. Dit houdt in dat – ongeacht hun chauvinisme in 1995 – des te patriottischer men was in 1995, des te chauvinistischer men is in 2006.

Onafhankelijke variabelen

Voor het bepalen van het *opleidingsniveau* is gevraagd naar de hoogst afgeronde opleiding. Vooral voor jongeren zien we in 2006 een stijging van het opleidingsniveau, zoals verwacht.

Voor het onderzoeken van de invloed van de veranderingen in sociale positie, maken we gebruik van de *beroepsprestige index*. Deze wordt door onderzoekers toegevoegd op basis van het coderen van de beroepen naar CBS-beroepsclassificaties. Er zit altijd een codeuronbetrouwbaarheid in het toe-

kennen van deze scores, hoewel de controle van de classificatie in 2006 aangaf dat de vier codeurs van de 809 respondenten in hoge mate consistent waren. In dit onderzoek maken we gebruik van de zogeheten ISEI-beroepsstatusscores (International Socio-Economic Index for all Occupations; Ganzeboom & Treiman, 1996). Voor niet-werkzame respondenten gebruikten we de informatie over hun laatste baan. Aan respondenten die nooit een beroep hadden (met name huisvrouwen) hebben we het gemiddelde toegekend, waarvoor we controleren in de analyses met een additionele dummy. We zouden ook willen toetsen of mensen die werkloos waren of zijn geworden sterkere etnocentrische reacties laten zien. Het percentage werklozen in 2006 lag op slechts 3,3%. In onze data is in 2006 1,5% werkloos, oftewel twaalf respondenten. Deze groep achten we te klein om uitspraken over te doen.

We nemen het *percentage niet-westerse allochtonen* van de viercijferige postcode waar men woont. We gebruiken de kerncijfers viercijferige postcodes van het CBS die het dichtst bij onze meetmomenten liggen; de situatie van 1 januari 1995 en 1 januari 2007. Van de 809 respondenten is 16,3% naar een ander viercijferig postcode gebied verhuisd. Omdat viercijferige postcodegebieden redelijk groot zijn, onderschatten we daarmee de verandering van de omgeving waarin mensen wonen; in totaal is namelijk 25,8% van onze respondenten verhuisd. Een groot deel van de verhuizingen vindt dus plaats binnen het viercijferige postcodegebied. Het percentage niet-westerse allochtonen in het postcodegebied lag in 1995 op gemiddeld 4,2%. In 2006 is dit verdubbeld naar 8,5%. Het minimum is in 2006 nog altijd de afwezigheid van niet-westerse allochtonen in het postcodegebied. Het maximum is gestegen van 52% in 1995 naar 84% in 2006. Voor de respondenten die verhuisd zijn geldt dat het percentage allochtonen sterker is gestegen dan voor hen die niet verhuisden, maar dat kan worden toegeschreven aan de bevinding dat stedelingen vaker verhuizen dan mensen buiten de steden. Van de verhuizers (naar een ander viercijferig postcodegebied) is 20% naar een gebied gegaan met minder allochtonen dan waarin zij woonden in 1995. Voor deze groep nemen we een dummy op in de analyses.

Ten slotte nemen we ter controle *kerkbezoek*, *geslacht* en *leeftijd* op. De veranderingen in kerkbezoek zijn gebaseerd op het verschil in kerkbezoek tussen 1995 en 2006, gemeten in vier categorieën; 'nooit', 'zelden', 'eens per maand' en 'wekelijks'. De respondenten gaan in 2006 gemiddeld minder naar de kerk dan in 1995. Het grootste deel van de respondenten is echter stabiel in het kerkbezoek (68,4%). De verdeling man/vrouw is nagenoeg gelijk: 51% versus 49%. De jongste respondenten waren in 2006 29 jaar oud; de oudste 81.

Resultaten

We beginnen onze resultaten met de beschrijving in hoeverre er verschillen zijn tussen de respondenten in hun houding van 2006 en 1995. Vervolgens splitsen we dat uit naar de relevante sociale categorieën, om ten slotte de houding van 2006 te modelleren op basis van de theoretisch relevant geachte kenmerken en de houding van 1995.

Tabel 1. Gemiddelden en verandering in 2006 in vergelijking met 1995 in het onderschrijven van de negatieve houding tegenover moslims, ervaren culturele etnische dreiging, patriottisme en chauvinisme onder SOCON-paneelrespondenten.

	gemiddelde 1995	s.d. 1995	gemiddelde 2006	s.d. 2006	verandering 2006-1995
negatieve houding t.o.v. moslims	2,83	0,86	3,14	0,95	+ 0,30**
ervaren culturele etnische dreiging	3,15	0,65	3,58	0,74	+ 0,43**
patriottisme	3,67	0,89	3,76	0,72	+ 0,09*
chauvinisme	3,60	0,99	3,31	0,91	- 0,29**

Alle schalen hebben een bereik van minimum 1 tot maximum 5.

Bron: SOCON-panel 1995-2006

In tabel 1 zijn de verschillen in houding ten opzichte van moslims en ervaren culturele etnische dreiging voor 1995 en 2006 weergegeven. Voor beide schalen zien we dat de instemming tussen 1995 en 2006 is toegenomen. De respondenten van ons panel stemmen sterker in met de negatieve uitspraken over moslims in 2006 dan in 1995 en zijn gemiddeld 0,30 opgeschoven op de 5-puntsschaal. De verschuiving op de ervaren culturele etnische dreiging schaal is nog sterker, ondanks dat het gemiddelde op deze schaal in 1995 al hoger lag dan schaal met de negatieve houding naar moslims (3,15 respectievelijk 2,83). De panelrespondenten stegen in hun gemiddelde van 3,15 naar 3,58; een stijging van 0,43. Met deze bevindingen kunnen we de *Sterkere culturele dreiging hypothese* en de *Negatieve moslim houding hypothese* niet verwerpen. De patriottische houding van de onderzochte respondenten is in overeenkomstige richting veranderd, zij het veel minder geprononceerd. Ook hier geldt dat respondenten al bijzonder patriottisch waren. Het gemiddelde op de schaal steeg van 3,67 naar 3,76; een nog net significante verandering van 0,09. We verwachtten ook een toename in chauvinisme tussen 1995 en 2006. De uitspraak waarmee we chauvinisme trachtten te meten kon in 2006 echter op beduidend minder instemming rekenen (-0,29) dan in 1995. Voor de *Positieve ingroup houding hypothese*, vinden we dus maar gedeeltelijk bevestiging.

Samenhangende veranderingen?

Onze *samenhangende veranderingen hypothesen* luidden dat veranderingen in culturele etnische dreiging samengaan met veranderingen in de negatieve houding tegenover moslims. En dat de veranderingen in deze houding ook samengaan met sterkere veranderingen in de positieve houding tegenover de ingroup. We hebben onderzocht in hoeverre een verandering in de ene houding correleert met een verandering in de andere houding (tabel 2). Naarmate respondenten sterker zijn veranderd in het ervaren van een culturele dreiging, zijn zij ook sterker veranderd in hun negatieve houding tegenover moslims ($r = 0,34$). Onze bevindingen laten echter zien dat veranderingen in patriottisme niet significant correleren met veranderingen in de houding tegenover moslims en de ervaren culturele etnische dreiging. Wel blijkt dat veranderingen in ervaren

etnische dreiging, moslim stereotypen en chauvinisme onderling correleren. Veranderingen in patriottisme correleren positief met veranderingen in chauvinisme ($r = 0,21$). Onze samenhangende veranderingen hypothese wordt grotendeels bevestigd door deze gegevens.

Tabel 2. Correlaties tussen veranderingen in het onderschrijven van de negatieve houding tegenover moslims, ervaren culturele etnische dreiging, patriottisme en chauvinisme.

	Δ moslim houding	Δ culturele dreiging	Δ patriottisme	Δ chauvinisme
Δ moslim houding	1			
Δ culturele dreiging	0,34**	1		
Δ patriottisme	0,07	0,06	1	
Δ chauvinisme	0,18**	0,16**	0,21**	1

Bron: SOCON-panel 1995-2006

Verschillen tussen opleidingscategorieën

Wanneer we bekijken in hoeverre de veranderingen in de etnocentrische houding zich hebben voorgedaan voor de afzonderlijke opleidingscategorieën, dan valt op dat de verschillen niet bijzonder groot zijn (zie tabel 3a). Op de schalen voor negatieve moslim houding en ervaren culturele etnische dreiging zijn er geen significante verschillen in de waargenomen verandering tussen de opleidingscategorieën. Toch is het opvallend dat de mbo-opgeleiden (en havo/vwo-opgeleiden) niet significant zijn veranderd in hun negatieve houding tegenover moslims (respectievelijk $+0,11$ en $+0,24$), terwijl deze verandering onder de andere opleidingscategorieën wel significant is. Dit is bovendien in tegenspraak met onze *opleidingshypothese* dat met name onder mbo-ers de houding tegenover etnische minderheden en moslims negatiever zou zijn geworden, vanwege de sterkst gestegen competitie in deze groep. Alleen op de patriotisme schaal vinden we dat er een opleidingscategorie is die afwijkt van de

Tabel 3a. Gemiddelde in etnocentrische reactie en verandering per opleidingscategorie in 2006.

2006 opleiding	moslim houding	ervaren culturele etni- sche dreiging	patriottisme	chauvinisme
lo/lbo/mavo	3,51 ^a +0,33**	3,83 ^a +0,42**	4,00 ^a -0,04	3,46 ^a -0,42**
mbo	3,25 ^b +0,11	3,68 ^b +0,35**	3,78 ^b +0,14	3,35 ^{a,b} -0,30*
havo/vwo	3,20 ^b +0,24	3,62 ^b +0,43**	3,84 ^{b, c} -0,03	3,31 ^{a,b} -0,41*
hbo/wo	2,84 ^c +0,38**	3,37 ^c +0,48**	3,51 ^c +0,23**	3,15 ^b -0,14
totaal	3,19 +0,30**	3,62 +0,43**	3,77 +0,09*	3,31 -0,29**

$\sim p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; vetgedrukt = significante afwijking van de gemiddelde verandering.

a/b/c geven aan in hoeverre categorieën van elkaar afwijken op de betreffende houding.

Bron: SOCON-panel 1995-2006

gemiddelde verandering. Terwijl de laagst opgeleiden minder patriottisch werden (−0,04), gaven hbo- en wo-opgeleiden in 2006 juist veel sterker aan dat zij trots zijn op Nederland dan in 1995 (+0,23). De chauvinistische houding is met name minder sterk geworden onder de lager opgeleiden (−0,42). Er is ook een afname onder de hoogst opgeleiden, hoewel die minder sterk is (−0,14). In tabel 3a zijn tevens de verschillen tussen de opleidingscategorieën in hun houding van 2006 weergegeven. Het patroon is duidelijk: hoger opgeleiden hebben minder sterke etnocentrische reacties dan de lager opgeleiden.

De verschillen in de houding tussen beroepsstatusgroepen lijken grotendeels op de opleidingsverschillen, maar zijn minder geprononceerd (tabel 3b). De lage en hoge beroepsstatusgroepen verschillen nauwelijks in de mate van verandering in hun attitudes. We zien alleen dat onder de respondenten met de hogere beroepsstatus patriottisme sterker is toegenomen dan gemiddeld, terwijl de positie op de chauvinisme schaal minder sterk is afgenomen onder de hogere statusgroepen dan gemiddeld – overeenkomstig de bevindingen onder de hoogst opgeleiden.

Respondenten die veranderd zijn in hun beroepsstatus wijken niet significant af in hun veranderde houding van de gemiddelde verandering, wat in tegenspraak is met onze *Neerwaartse beroepsladder hypothese*. We vinden slechts dat respondenten die zijn gestegen in hun beroepsstatus wat minder sterk zijn veranderd in hun chauvinistische houding. Mensen die zijn gedaald, verschillen niet van het gemiddelde, noch van de respondenten met een stabiel lage beroepsstatus noch van respondenten met een stabiel hoge beroepsstatus.

Tabel 3b. Gemiddelde in etnocentrische reactie en verandering per statusgroep in 2006.

	moslim houding		ervaren culturele etnische dreiging		patriottisme		chauvinisme	
lage ISEI in 1995 en 2006	3,44 ^a	+0,26**	3,78 ^a	+0,45**	3,90 ^a	−0,01	3,38 ^a	−0,51**
gedaalde ISEI	3,14 ^a	+0,28**	3,63 ^a	+0,49**	3,75 ^a	+0,02	3,31 ^a	−0,33**
gestegen ISEI	3,13 ^a	+0,26*	3,51 ^{a,b}	+0,26*	3,58 ^{a, b}	+0,14	3,31 ^a	−0,05
hoge ISEI in 1995 en 2006	2,95 ^b	+0,35**	3,47 ^b	+0,42**	3,69 ^b	+0,23**	3,24 ^a	−0,15
totaal	3,19	+0,30**	3,62	+0,43**	3,77	+0,09*	3,31	−0,29**

~ p < 0,10; * p < 0,05; ** p < 0,01; vetgedrukt = significante afwijking van de gemiddelde verandering.

a/b geven aan in hoeverre categorieën van elkaar afwijken op de betreffende houding.

Bron: SOCON-panel 1995-2006

We formuleerden de hypothese dat een grotere stijging van het percentage allochtonen in de buurt een sterkere verandering in etnocentrische reacties teweeg zou brengen. De resultaten laten echter zien dat het percentage allochtonen nauwelijks gerelateerd is aan de onderscheiden attitudes en de veranderingen hierin. We constateren dat er geen significante verschillen zijn in de

veranderingen in de houding tussen de postcodegebieden ingedeeld naar het percentage allochtonen (zie appendix 2). Bovendien vroegen we ons af of respondenten die zijn verhuisd naar een gebied met minder allochtonen al een negatievere houding hadden in 1995. We zetten deze groep verhuizers af tegen verhuizers naar een buurt met meer allochtonen, tegen de respondenten die niet zijn verhuisd maar wel een grote stijging van het percentage allochtonen in hun buurt hebben gezien, en tegen alle respondenten (zie tabel 3c). We vinden geen ondersteuning voor onze *selectieve mobiliteit hypothese* dat met name respondenten die al negatief waren in 1995, zijn verhuisd naar buurten met minder allochtonen. De houding van deze respondenten in 1995 wijkt namelijk niet af van de gemiddelde houding uit 1995. Hoewel zij fors meer dreiging zijn gaan ervaren van minderheden (+0,62), is de afwijking van de gemiddelde stijging (+0,43) niet significant.

Respondenten die tussen 1995 en 2006 zijn verhuisd naar een buurt met meer allochtonen waren in 1995 significant positiever in hun houding tegenover moslims, ervoeren minder culturele dreiging en waren minder patriotisch. In hun verandering van de houding wijkt de groep echter niet af van de gemiddelde verandering.

De groep respondenten die tussen 1995 en 2006 niet verhuisde, maar wel het percentage allochtonen in hun buurt zag toenemen met meer dan tien procentpunten is sterker dan gemiddeld negatiever geworden tegenover moslims. De autochtone respondenten die hun buurt het sterkst zagen verkleuren zijn echter niet sterker veranderd dan gemiddeld in hun ervaren dreiging, of in hun patriottische of chauvinistische houding. Betreffende deze laatste twee aspecten zien we zelfs dat zij de uitspraken minder sterk zijn gaan onderschrijven dan gemiddeld, hoewel de afwijking niet significant is. Vooralsnog verwerpen we de *stijgend percentage allochtonen hypothese* niet.

Tabel 3c. Gemiddelde in etnocentrische reactie in 1995 en verandering in 2006 naar mensen die verhuisd zijn naar een buurt met meer en minder allochtonen.

	moslim houding in 1995, en Δ in 2006	ervaren culturele etnische dreiging in 1995 en Δ in 2006	patriottisme in 1995 en Δ in 2006	chauvinisme in 1995 en Δ in 2006
verhuisd naar een buurt met minder al- lochtonen	2,88 ^a +0,29*	3,07 ^{a, b} +0,62*	4,00 ^a -0,08	3,77 ^a -0,17
verhuisd naar een buurt met meer al- lochtonen	2,23 ^a +0,47*	2,67 ^b +0,53**	3,23 ^b +0,33*	3,33 ^a -0,47*
stijging van percen- tage allochtonen met meer dan 10 procent- punten	2,61 ^a +0,67**	3,29 ^a +0,55**	4,07 ^a -0,14	3,79 ^a -0,53*
alle respondenten	2,84 +0,30**	3,15 +0,43**	3,66 +0,09*	3,61 -0,29**

~ p < 0,10; * p < 0,05; ** p < 0,01; vetgedrukt = significante afwijking van de gemiddelde verandering.

a/b geven aan in hoeverre categorieën van elkaar afwijken op de betreffende houding.

Bron: SOCON-panel 1995-2006

In de hiervoor beschreven absolute veranderingen naar sociale categorieën hebben we geen rekening gehouden met de 'aanvangswaarde' van de verandering. De descriptieve tabellen geven de gevonden verandering binnen de groepen weer. Maar de bevinding dat de hoger opgeleiden een grotere stijging hebben laten zien in hun patriottische houding zou kunnen worden verklaard door hun lagere score in 1995. Ze hadden met andere woorden meer ruimte op de schaal om te veranderen. Lager opgeleiden positioneerden zich in 1995 al sterk richting de maximale waarde op de schaal, waardoor hun mogelijke absolute stijging kleiner was. Bovendien zijn de beschrijvende kenmerken bivariaat van aard. Voor het testen van onze hypothesen hebben we een structureel model met het programma LISREL geschat, waarin we de houding laten afhangen van de houding van 1995 en van zowel het opleidingsniveau, het beroepsprestige als het percentage allochtonen in de buurt, naast de controlekenmerken 1995 en 2006. In het model is tevens de invloed van de structurele kenmerken uit 1995 op dezelfde kenmerken in 2006 gemodelleerd. Daaruit blijkt dat de stabiliteitsparameter voor het opleidingsniveau het hoogst is ($B = 0,92$); zoals verwacht is het opleidingsniveau uit 1995 een bijzonder goede voorspeller van het opleidingsniveau in 2006. Voor het percentage allochtonen in de buurt ($B = 0,77$) en kerkbezoek ($B = 0,75$) is de stabiliteitsparameter nagenoeg gelijk. De beroepsstatus blijkt sterker te variëren tussen de jaren; de stabiliteitsparameter bedraagt $B = 0,57$.

In tabel 4 zijn de resultaten weergegeven van het LISREL-model waarin alle attituden gelijktijdig zijn geschat. De attituden van 1995 zijn geregresseerd op het opleidingsniveau, de beroepsstatus en het percentage allochtonen, en de attituden van 2006 zijn teruggevoerd op de attituden van 1995, het opleidingsniveau en het percentage allochtonen uit zowel 1995 als 2006. Bovendien is een dummy opgenomen of men is verhuisd naar een buurt met minder allochtonen en is gecontroleerd voor het geslacht, leeftijd en kerkbezoek van de respondenten.

We bekijken eerst de invloed van de structurele kenmerken van 1995 op de houding van 1995, weergegeven in de eerste vijf kolommen. De negatieve houding tegenover moslims in 1995 wordt met name beïnvloed door het opleidingsniveau uit 1995 ($B = -0,41$). Datzelfde geldt voor de andere attituden uit 1995, hoewel het in minder sterke mate geldt voor de chauvinistische uitspraak in 1995 ($B = -0,21$). Opleiding is in de verklaring van alle vier de attituden in 1995 de sterkste predictor. De beroepsstatus van respondenten blijkt naast het opleidingsniveau geen invloed te hebben gehad op de attituden in 1995. Tot eenzelfde conclusie komen we wanneer het percentage allochtonen in 1995 bekijken. Het percentage allochtonen in 1995 blijkt op geen van de attituden uit 1995 een significante invloed te hebben. We hadden verwacht dat met name de mensen die verhuisd zijn naar een buurt met minder allochtonen al etnocentrischer waren in 1995. We vinden hiervoor echter geen ondersteuning. Respondenten die na 1995 zijn verhuisd naar buurten met minder allochtonen weken in 1995 niet af van de andere respondenten.

Tabel 4. Resultaten (Bèta's) van longitudinaal LISREL-model waarin gelijktijdig de invloed van structurele kenmerken op de attituden van 1995 en 2006 zijn geschat alsook de invloed van de attituden van 1995 op de attituden van 2006.

	negatieve moslim houding 1995	culturele dreiging 1995	patriot tisme 1995	chauvinis- me 1995	negatieve moslim houding 2006	culturele dreiging 2006	patriottis- me 2006	chau- vinisme 2006
moslim houding 1995					0,80**			
culturele dreiging 1995						0,99**		
patriottisme 1995							0,94**	0,17**
chauvinisme 1995								0,34**
opleiding 1995	-0,41**	-0,48**	- 0,40**	-0,21*	0,17~	0,29*	0,14~	-0,03
opleiding 2006					-0,16*	-0,09	-0,07	-0,03
beroepsstatus 1995	-0,04	-0,01	0,04	-0,05	0,00	-0,06	-0,03	-0,04
beroepsstatus 2006					-0,06	-0,01	0,03	0,08
% allochtonen 1995	-0,05	0,01	0,01	0,05	0,02	-0,02	0,03	0,11
% allochtonen 2006					-0,01	0,03	0,01	-0,06
verhuisd naar buurt met minder allochtonen	0,01	-0,04	0,06	-0,01	-0,02	0,05	-0,09	-0,03
kerkbezoek 1995	0,06	0,13*	0,19**	0,06	0,01	-0,04	-0,04	0,01
kerkbezoek 2006					-0,06	-0,00	-0,01	-0,09
leeftijd	0,10~	0,08	0,25**	0,11*	-0,06	-0,04	0,02	-0,06
man	0,22**	0,17**	0,02	-0,02	-0,02	-0,05	0,03	0,03
R2	0,27	0,30	0,30	0,08	0,62	0,91	0,84	0,20

~ p < 0,10; * p < 0,05; ** p < 0,01; RMSEA = 0,056

De attituden van 2006 worden vrijwel alleen beïnvloed door de attituden uit 1995 (kolommen 6 tot en met 9 in tabel 4). Respondenten die het in 1995 sterker eens zijn met de verschillende indicatoren van etnocentrisme, onderschrijven ook in 2006 de etnocentrismeschalen sterker. Dit effect is bijzonder

sterk voor de cultureel-etnische dreiging, waarvan de parameter zo goed als gelijk aan 1 wordt geschat. Hoewel het gemiddelde is gestegen, is de volgorde die respondenten op de schaal innamen in 1995 vrijwel identiek aan die in 2006. Respondenten die in 1995 minder dreiging ervoeren, deden dat ook minder in 2006. Er is dus zowel sprake van verandering als van stabiliteit.

We vinden verder alleen een additionele invloed van het opleidingsniveau, waarbij de invloed van het opleidingsniveau van 2006 op de negatieve houding naar moslims klein en negatief is (voor de andere schalen in dezelfde richting maar niet significant), terwijl het additionele directe effect van het opleidingsniveau van 1995 op culturele dreiging positief is (voor de andere schalen in dezelfde richting maar niet significant). Een gestegen opleidingsniveau in 2006 leidt tot een minder sterke negatieve houding ten aanzien van moslims in 2006. Daarnaast leidt een hogere opleiding in 1995 – gecontroleerd voor het indirecte effect via de houding in 1995 – tot een wat sterker ervaren dreiging in 2006. Daaruit leiden we af dat hoger opgeleiden tussen 1995 en 2006 wat sterker zijn gestegen in ervaren dreiging van minderheden dan lager opgeleiden – gecontroleerd voor hun houding in 1995. We hebben dit resultaat nader bestudeerd door de analyses een keer uit te voeren voor respondenten die veranderd zijn van opleidingsniveau en voor respondenten die stabiel zijn gebleven in hun opleidingsniveau. Daaruit kwam naar voren dat er onder de respondenten die stabiel waren in hun opleidingsniveau inderdaad een klein positief additioneel direct effect is van opleiding op de attituden in 2006, met name op culturele dreiging en patriottisme. Daarmee zien we bevestigd dat de hoger opgeleiden een wat sterkere verandering hebben doorgemaakt, waarmee we de geformuleerde opleidingshypothese niet kunnen verwerpen. De overige hypothesen over veranderingen moeten we verwerpen. We vinden geen bewijs dat bepaalde categorieën een hogere score hebben in 2006, anders dan voorspeld op basis van hun vorige houding. Veranderingen in status en buurt blijken geen additionele invloed te hebben.

Conclusies en discussie

Onze onderzoeksgegevens laten zien dat respondenten, elf jaar nadat zij voor het eerst hadden meegedaan aan ons onderzoek, etnocentrischer zijn. Anno 2006 ervaren zij meer culturele dreiging van etnische minderheden en vertonen zij een beduidend negatievere houding tegenover moslims dan in 1995. De onderzochte groep blijkt tevens patriottischer te zijn geworden, alhoewel deze verandering minder geprononceerd is. De mate van chauvinisme is onder de panelrespondenten afgenomen. Ondanks enige selectiviteit bij de uitval in ons panel, denken we dat we kunnen concluderen dat Nederlanders redelijk sterk zijn veranderd in hun attituden. Toch zijn de veranderingen in patriottisme niet gerelateerd aan veranderingen in een negatieve houding naar out-groups; als het één gestegen is, dan hoeft de andere houding niet mee veranderd te zijn. Chauvinisme – gemeten met de uitspraak dat Nederland een beter land is dan de meeste andere landen – is gedaald, maar de veranderingen in attituden tegenover out-groups en veranderingen in chauvinisme blijken wel aan elkaar

gerelateerd te zijn. Het onderzoek wijst dus uit dat meer van een ‘gezonde’ vorm van nationalisme, zoals in de literatuur vaak naar patriottisme wordt verwezen, niet automatisch leidt tot meer uitsluiting. De scheidslijn is echter dun, want juist zij die in 1995 al patriottischer waren, blijken in 2006 in sterkere mate chauvinistisch te zijn. Een deel van de mensen die in 1995 Nederland een beter land vonden dan andere landen vindt dat in 2006 echter veel minder sterk. Een reden zou kunnen zijn dat zij Nederland waardeerden om zijn tolerant geachte klimaat maar dat in 2006 in mindere mate in Nederland herkenden. Deze redenering volgend, vonden patriotten Nederland destijds om andere redenen een beter land dan andere landen.

De veranderingen die zich voorgedaan hebben blijken zich redelijk consistent over de verschillende lagen van de bevolking te hebben voltrokken. We vinden enig bewijs voor een sterkere verandering onder hoger opgeleiden. Wat betreft patriottisme, zijn het met name de hoogst opgeleiden die het sterkst zijn veranderd naar een meer vaderlandslievende houding. De hoger opgeleiden zijn eveneens het minst sterk gedaald in chauvinisme en zijn het sterkst meer etnische culturele dreiging gaan ervaren. Omdat de hoogst opgeleiden die we niet hebben kunnen traceren in 1995 niet verschilden in hun etnocentrische reactie van de hoogst opgeleiden van wie we wel een adres wisten te achterhalen, lijken onze bevindingen robuust. De bevindingen zijn echter niet in overeenstemming met onze opgestelde verwachtingen. Op basis van de etnische competitietheorie hadden we verwacht dat met name autochtonen met maximaal een mbo-opleiding in 2006 een sterkere etnocentrische reactie zouden laten zien dan in 1995. De groep respondenten met dit opleidingsniveau is echter eerder minder sterk veranderd dan het gemiddelde in de onderzoekspopulatie, zowel in hun houding tegenover etnische minderheden en moslims als in hun patriottische houding. De etnische competitietheorie kunnen we evenmin bevestigen voor onze verwachtingen over veranderingen in beroepsstatus en veranderingen in het percentage allochtonen in de buurt. Evenmin is gebleken dat de verhuizers naar buurten met minder allochtonen al een negatievere houding tegenover etnische minderheden hadden in 1995. Wel hebben we bewijs gevonden dat de respondenten die naar buurten zijn verhuisd met meer allochtonen al positiever tegenover moslims stonden in 1995 en destijds ook minder dreiging ervoeren van etnische minderheden.

Onze bevindingen laten dus zowel veranderingen in attituden als stabiliteit in afstanden tussen mensen zien. De veranderingen wijzen op een periode-effect, waarbij nagenoeg de hele bevolking een verandering doormaakt naar sterkere etnocentrische reacties. De houding is onderhevig aan invloeden van buitenaf, en dat geldt voor alle van de door ons onderscheiden groepen. Deze bevindingen spreken in het voordeel van de theoretische benadering die stelt dat attituden veranderlijk zijn. Toch vinden we geen bewijs dat veranderingen in specifiek situationele omstandigheden van individuen of groepen tot een additionele verandering in houding leidt. Er is ook sprake van stabiliteit van de houding. De relatieve verschillen tussen mensen met sterkere en minder sterke etnocentrische reacties zijn ongeveer gelijk gebleven. Hoewel vrijwel iedereen etnocentrischer geworden is, kunnen we toch stellen dat mensen die vroeger minder etnocentrisch waren, ook in 2006 minder sterk etnocentrische reacties

laten zien. Dit sluit aan bij de verwachtingen vanuit de benadering dat men na de socialisatiefase stabiel blijft in attituden.

Onze dataset is klein, met slechts 400 respondenten aan wie in 1995 hun etnocentrische houding was gevraagd. Het aantal respondenten dat veranderd is wat betreft structurele kenmerken is derhalve nog kleiner (bijvoorbeeld een verandering in beroepsprestige), waardoor kleinere effecten al snel niet significant zijn. We vinden dus weinig bewijs voor de invloed van veranderende situationele omstandigheden, maar denken dat het goed zou zijn deze hypothesen te toetsen op grotere paneldata bestanden.

Onze bevindingen laten zien dat de veranderingen in de houding naar moslims zich onder alle lagen van de bevolking heeft voltrokken. Ook de ervaren culturele dreiging van etnische minderheden is onder alle lagen van de samenleving gestegen, maar de stijging bleek iets sterker onder de hoogst opgeleiden. De verandering in de nationalistische houding is selectiever. Met name de hoger opgeleiden onderschrijven in 2006 sterker de positieve kanten van Nederland, en vertonen minder daling in chauvinisme. De recente aandacht voor het verstevigen van de Nederlandse identiteit lijkt juist onder de hoger opgeleiden te hebben geresoneerd. Waar zij in 1995 wellicht nog de norm ervoeren dat het niet juist was te onderschrijven om trots op Nederland te zijn, lijkt dat in 2006 ook onder deze groep verleden tijd. Een negatieve verklaring waarom deze stijging zich minder sterk heeft voorgedaan onder lager opgeleiden zou zijn dat door de maatschappelijke en demografische veranderingen lager opgeleiden minder trots zijn geworden op Nederland en dat zij de gepercipieerde achteruitgang van Nederland toeschrijven aan out-groups. Een positieve verklaring zou kunnen zijn dat juist de lager opgeleiden vaker contact hebben gekregen met leden van etnische minderheden, omdat zij in situaties verkeren met meer contactmogelijkheden, en dat dit een buffer vormt tegen snel veranderende etnocentrische reacties. Het is opvallend dat hoger en lager opgeleiden meer op elkaar zijn gaan lijken in een nationalistische houding tussen 1995 en 2006.

Noten

- * Eva Jaspers is universitair docent sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Correspondentie: e.jaspers@maw.ru.nl
Marieke van Londen is universitair docent methoden van sociaalwetenschappelijk onderzoek aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Correspondentie: m.vanlonden@maw.ru.nl
Marcel Lubbers is universitair hoofddocent sociologie aan de Universiteit Utrecht. Correspondentie: m.lubbers@uur.nl.

1. Uit onze dataverzameling onder 1200 Nederlanders blijkt dat zij menen dat Nederlanders negatiever zijn gaan denken over etnische minderheden, zowel over een periode van de afgelopen vijftien jaar, de afgelopen zeven jaar en de afgelopen twee jaar.
2. Deze subset bestond uit 42,3% van de respondenten uit 1995. De medewerking aan het panel in 2006 onder deze subset was net wat groter dan onder de groep respondenten die in 1995 geen vragen over minderheden kreeg voorgelegd.

Literatuur

- Adorno, Th., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Nevitt Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. London: Norton & Company.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice* (25th Anniversary Edition 1979 ed.). Cambridge, MA: Perseus Books.
- Alwin, D.F., Cohen, R.L., & Newcomb, T.M. (1991). *Political attitudes over the life-span: The Bennington women after fifty years*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Alwin, D.F., & Krosnick, J.A. (1991). Aging, cohorts, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology*, 97(1), 169-195.
- Bélanger, E., & Aarts, K. (2006). Explaining the rise of the LPF: Issues, discontent, and the Dutch election. *Acta politica*, 41, pp. 4-20.
- Billiet, J., Swyngedouw, M., & Waage, H. (2004). Attitude strength and response stability of a quasi-balanced political alienation scale in a panel study. In: W. Saris & P. Sniderman (eds), *Studies in public opinion. Attitudes, nonattitudes, measurement error, and change*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bohner, G., & Wänke, M. (2002). *Attitudes and attitude change*. Hove, UK: Psychology Press.
- Brown, R. (2000). Social identity theory: past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30, 745-778.
- CBS (2008). Opleidingsniveau naar herkomst. Verkregen via: www.cbs.nl
- Coenders, M. (2001). *Nationalistic attitudes and ethnic exclusionism in comparative perspective*. Nijmegen: ICS.
- Coenders, M., Lubbers, M., & Scheepers, P. (2006). 'Het tolerante land' in historisch en in landenvergelijkend perspectief. In: F. van Tubergen & I. Maas (red.), *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief, boekaflevering Mens en Maatschappij 81* (p. 89-110). Amsterdam: AUP.
- Coenders, M., Lubbers, M., & Scheepers, P. (2005). *Majorities' attitudes towards minorities in Western and Eastern European societies. Results from the Eurobarometers and European Social Survey*. Wenen: EUMC.
- Coenders, M. & Scheepers, P. (1998). Support for ethnic discrimination in the Netherlands 1979-1993, effects of period, cohort and individual characteristics. *European Sociological Review*, 14(4), 405-422.
- Coenders, M., & Scheepers, P. (2008). Changes in resistance to the social integration of foreigners in Germany 1980-2000: Individual and contextual determinants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(1), 1-26.
- Converse, P.E. (1970). Attitudes and non-attitudes: continuation of a dialogue. In E.R. Tufte (red.), *The quantitative analysis of social problems*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Coser, L.A. (1956). *The functions of social conflict*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Dekker, H., Malova, D., & Hoogendoorn, S. (2003). Nationalism and its explanations. *Political Psychology*, 24(2), 345-376.
- Duyvendak, J.W. (2008). Enkele observaties naar aanleiding van Parekh's 'Is een interculturele dialoog zinvol?' *Migrantenstudies*, 23(4), 257-260.
- Eisinga, R., & Scheepers, P. (1989). *Etnocentrisme in Nederland: theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: ITS.
- Ganzeboom, H.B.G. & Treiman, D. J. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201-239.
- Gijsberts, M. (2005). Opvattingen van autochtonen en allochtonen over de multi-etnische samenleving. In SCP, WODC & CBS (red.), *Jaarrapport Integratie 2005* (p. 189-205). Den Haag: SCP, WODC, CBS.
- Gijsberts, M., & Dagevos, J. (2004). Concentratie en wederzijdse beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen. *Migrantenstudies*, 20(3), 145-168.
- Gijsberts, M., Hagendoorn, L., & Scheepers, P. (2004). *Nationalism and exclusionism of migrants. Cross-national comparisons*. Aldershot: Ashgate.
- Glenn, N.D. (1980). Values, attitudes and beliefs. In O.G. Brim & J. Kagan (ed), *Constancy and change in human development* (pp. 596-639). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Hagendoorn, L., & Sniderman, H. (2007). *When ways of life collide: multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Heath, A., & Martin, J. (1996). Changing attitudes towards abortion: life-cycle, period and cohort effects. In B. Taylor & K. Thomson (red.), *Understanding change in social attitudes* (pp. 55-74). Dartmouth: Aldershot.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaspers, E. (2008). *Intolerance over time. Macro and micro level questions on attitudes towards euthanasia, homosexuality and ethnic minorities*. Nijmegen: RU/ICS.
- Lubbers, M., & Güveli, A. (2007). Voting LPF: stratification and the varying importance of attitudes. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 17(1), 21-48.
- Miller, S.D., & Sears, D.O. (1986). Stability and change in social tolerance: A test of the persistence hypothesis. *American Journal of Political Science*, 30, 214-236.
- NIPO (2005). *Angst voor moslims toegenomen*. TNS-NIPO publicatie 26 januari 2005 (<http://www.tns-nipo.com/>).
- Parekh, B. (2007). Europa en het moslimvraagstuk: is een interculturele dialoog zinvol? *Migrantenstudies*, 23(4), 243-256.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000, p. 6.
- Scheepers, P., Gijsberts, M., & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries, public opposition to grant civil rights to legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 1-18.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L., & Prior, M. (2003). De moeizame acceptatie van moslims in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 78, 199-217.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L., & Prior, M. (2004). Predisposing factors and situational triggers: exclusionary reactions to immigrant minorities. *American Political Science Review*, 18(1), 17-34.
- Sniderman, P., & Hagendoorn, L. (2007). *When ways of life collide: Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stephan, W.G. & Renfro, L. (2002). The role of threats in intergroup relations. In: D. Mackie & E. Smiths (eds), *From prejudice to intergroup emotions: differentiated reactions to social groups*. (pp. 191-208). New York: Psychology Press.
- Tolsma, J., Coenders, M., & Lubbers, M. (2007). Trends in ethnic educational inequalities in the Netherlands: a cohort design. *European Sociological Review*, 23(3), 325-339.
- Tolsma, J., Lubbers, M., & Coenders, M. (2008). Collective threat and interethnic marriage. *European Sociological Review*, 24(2), 215-230.
- Verkuyten, M. (2007). Ethnic ingroup favoritism among minority and majority groups: testing the self-esteem hypothesis among preadolescents. *Journal of applied social psychology*, 37(3), 486-500.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: AUP.
- Wilson, T.D., & Hodges, S. D. (1992). Attitudes as temporary constructions. In: L. Martin & A. Tesser (eds.), *The construction of social judgments* (pp. 37-65). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wagner, U., Christ, O., Pettigrew, T.F., Stellmacher, J., & Wolf, C. (2006). Prejudice and minority proportion: contact instead of threat effects. *Social psychology quarterly*, 69(4), 380-390.

Appendix 1. Maten van passendheid op basis van LISREL-modellen

	RMSEA	χ^2 -toets	vrijheidsgraden	p
model met 1 factor voor etnocentrisme	0,094	616,14	76	0,00
model met 1 factor voor positieve in-group en 1 factor voor negatieve out-group	0,057	256,92	73	0,00
model met 2 factoren positieve in-group en 1 voor negatieve out-group	0,053	231,29	70	0,00
model met 1 factor positieve in-group en 2 voor negatieve out-group	0,056	240,71	68	0,00
model met 4 factoren	0,051	192,97	62	0,00
model met 4 factoren, error-correlatie tussen item- waarden	0,049	177,42	61	0,00

Appendix 2. Relaties (Psi's) tussen de attitudes op basis van
meetmodel (figuur 1), waarbij een effect van de houding 1995 op de
houding in 2006 is gemodelleerd

	moslim houding		ervaren culturele etnische dreiging		patriottisme		chauvinisme	
	1995	2006	1995	2006	1995	2006	1995	2006
moslim houding	1,00	0,41						
ervaren culturele etnische dreiging	0,88	0,36	1,00	0,22				
patriottisme	0,52	0,09	0,53	0,15	1,00	0,19		
chauvinisme	0,18	0,14	0,23	0,10	0,37	0,23	1,00	0,82

Appendix 3. Gemiddelde in etnocentrische reactie en verandering
naar percentage allochtonen in de buurt 2006

	moslim houding		ervaren culturele etnische dreiging		patriottisme		chauvinisme	
< 5% allochtonen	3,30 ^a	+ 0,26**	3,69 ^a	+ 0,47**	3,81 ^a	+ 0,04	3,28 ^a	- 0,27**
5-10% allochtonen	3,14 ^{a,b}	+ 0,28**	3,59 ^{a,b}	+ 0,38**	3,75 ^a	+ 0,15*	3,33 ^a	- 0,33**
10-20% allochtonen	2,96 ^b	+ 0,37**	3,43 ^b	+ 0,37**	3,66 ^a	+ 0,18~	3,37 ^a	- 0,18
> 20% allochtonen	3,14 ^{a,b}	+ 0,41**	3,66 ^a	+ 0,46**	3,78 ^a	+ 0,09	3,33 ^a	- 0,43**
totaal	3,19	+ 0,30**	3,62	+ 0,43**	3,77	+ 0,09*	3,31	- 0,29**

~ p < 0,10; * p < 0,05; ** p < 0,01 = significante afwijking van de gemiddelde verandering.
a/b/geven aan in hoeverre categorieën van elkaar afwijken op de betreffende houding.
Bron: SOCON-panel 1995-2006